

УДК 316.647.5:37

DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2020-96-3-94-102>

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Ю. О. Бурцева

ORCID 0000-0003-1859-7493

В статті розглянута проблема виховання толерантності для подолання булінгу який розповсюджується впродовж останніх років в багатьох як зарубіжних країнах так і в Україні. З'ясовано, що категорія «толерантність» є багатоаспектною, складною міждисциплінарною, оскільки знаходиться на стику інтересів філософів, політологів, культурологів, соціологів, етнологів, психологів і педагогів. Тому на теперішній час не існує єдиного визначення цього феномену у різних науках про людинознавство.

У сучасному філософському дискурсі толерантність визначено як культуру філософського мислення, як моральний принцип, що відображає вирішення суперечностей на основі врахування багатомірності суспільного буття, або як взаємну повагу до різних культур і традицій. На думку психологів толерантність пов'язана з багатоплановим змістом та різноманітними чинниками, різними парадигмами та інструментаріями.

Дослідники толерантності в освіті вважають, що історично вона розвивалася в руслі педагогічного гуманізму, теорії вільного виховання, педагогіки співробітництва, педагогіки ненасильства, педагогіки підтримки, концепції особистісно-орієнтованої освіти. Саме освітня діяльність є головним засобом розвитку толерантності в суспільстві і основним змістом педагогічної діяльності для запобігання булінгу: виховання здатності бачити, поважати; визнавати за іншим право бути іншим; шанувати людську гідність всіх без винятку людей, сприймати цю відмінність як цінність; сприймання, розуміння, визнання себе та інших на рівні емоцій та почуттів; ідея взаємодоповнюваності, створення атмосфери сприяння самореалізації й саморозвитку кожного підлітка.

Донецьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти це питання розглядається як під час підвищення кваліфікації педагогічних кадрів Донецької області, так і під час проведення міжкурсових заходів. Кафедрою психології та розвитку особистості розроблена програма та методичне забезпечення

спецкурсу «Запобігання та протидія насильству над дітьми»; протягом року працювала психологічна коучинг-студія «Психолого-педагогічна діагностика в системі роботи класного керівника».

Ключові слова: булінг, толерантність, виховання толерантної поведінки, освітній простір, зміст педагогічної діяльності для запобігання булінгу.

Постановка проблеми. В наш час актуальною стала проблема виразів агресії, третирування у стосунках підлітків. Конфліктні міжособистісні стосунки одержали назву шкільний булінг. В останні роки ця тривожна тенденція розповсюджується в освітній практиці не тільки в Україні, а й у багатьох зарубіжних країнах.

Третирування як форма агресивної поведінки не обходиться лише ролями «агресора» та «жертви», бо залучаються однокласники та інші учні, що робить їх активними або пасивними учасниками психічного насилля у вигляді утиску, дискримінації, цькування, травлі, бойкоту, дезінформації, псування особистих речей, фізичної розправи (Орловська, 2012).

За результатами дослідження, проведеного Фондом ООН Юнісеф у 2017 році, 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу впродовж останніх трьох місяців, а 24% дітей стали жертвами цього явища (Булінг. Ситуація в Україні, 2017).

Дослідники цієї проблеми стверджують, що підходи, в яких відсутня толерантність, неефективні, адже вони не покращують ані поведінку хуліганів, ані шкільну атмосферу в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми виховання толерантності присвячені праці вітчизняних і зарубіжних педагогів, а саме: теоретичні аспекти формування толерантності викладено у працях Д. Алмонда, Л. Гумільова, У. Еко, Дж. Локка, Н. Лумана, А. Асмолова, В. Бабкіна, Н. Гасанова, В. Горбатенко, А. Зимбулі, В. Золотухіна, Н. Круглової, І. Оніщенко, В. Лекторського. Проблеми толерантності молоді досліджували О. Хижняк, О. Зарівна, І. Жданова, О. Грива, Т. Білоус, Я. Довгополова, О. Батуріна, Ю. Грачова, П. Комогоров, О. Пугачова, О. Рибак. Педагогічний контекст феномена толерантності розглянуто у працях таких авторів, як М. Бубер, В. Шалін, І. Бех, В. Калашин, В. Рахматшаєва, Л. Завірюха, М. Карандаш.

Однак, незважаючи на чималу кількість публікацій багато проблем залишаються ще невирішеними, зокрема визначення сутності толерантності як психолого-педагогічної проблеми для подолання булінгу і подальшого визначення шляхів розвитку толерантності.

Мета дослідження. Систематизувати теоретичні і практичні надбання з проблематики та уточнення сутності толерантності для надання

методичної допомоги слухачам курсів підвищення кваліфікації Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Категорія «толерантність» є складною міждисциплінарною, багатоаспектною, суперечливою категорією, оскільки знаходиться на стику інтересів філософів, політологів, культурологів, соціологів, етнологів, психологів і педагогів. Тому на теперішній час не існує єдиного визначення цього феномену у різних науках про людинознавство. Як етико-філософська категорія «толерантність» трактується як принцип взаємодії людей, соціокультурний феномен, метод соціально-політичних рішень та дій, правова потреба, глибинна властивість людської свідомості, ціннісна орієнтація особистості, невід’ємна характеристика професіоналізму і зрілості людини, гуманістична парадигма сучасної освіти тощо.

Аналіз значної кількості довідкових джерел свідчить, що поняття толерантності зумовило появу різноманітних трактовок пов’язаних з терпимістю:

- це «поблажливість до кого, або чого-небудь, готовність надати іншій людині допомогу (Грищенко, 2008)»,
- «терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки» (Орловська, 2012),
- «терпимість до іншого роду поглядів, звичаїв, звичок» (Більченко, 2006),
- «терпимість як міра допуску дозволеного відхилення від певних стандартів та норм» (Бистрицький, 2003, с. 3–11) тощо.

А деякі вчені, такі як А. Герасимова, Я. Коломинський, О. Клепцова, А. Реан вважають, що поняття «толерантність» і «терпимість» можна вважати синонімічними.

Багато дослідників не згодні з таким підходом і трактують «толерантність» не просто як витривалість, покірне терпіння, поблажливість, а й як доброзичливість, готовність до серйозного діалогу і співпраці (М. Мчелдов, Т. Таюрська та ін.), є стійкою моральною позицією (Т. Загоруля, А. Погодіна), свідомим визнанням прав і свободи іншого незалежно від його відмітних характеристик (М. Хомяков), має більш виражену об’єктивну спрямованість, ніж терпимість (Е. Виноградова, О. Цируль, Н. Еміх), толерантність як неможливість взаєморозуміння, толерантність як поблажливість, байдужого примирення з буттям інших культур (Більченко, 2006, с. 71–78).

У сучасному філософському дискурсі толерантність усвідомлюється як культура філософського мислення, що передбачає орієнтацію на думку іншого і взаємну повагу чужих, іноді зовсім протилежних до існуючої

точок зору (Ключник, 2016). Вона «моральним принципом, що відображає вирішення суперечностей на основі врахування багатомірності суспільного буття» (Золотухін, 2005), зацікавленим ставленням до іншого, бажанням відчувати його світовідчуття (Валітова, 2014), «взаємною повагою різних культур і традицій, визнанням самоцінності інших культур» (Хеффе, 2013), визнанням права на існування протилежних точок зору, як усвідомлене морально-розуміюче співпереживання (Петрицький, 2011), глибинною властивістю людської свідомості (Скворцов, 2012).

Дефініції толерантності у психологічній літературі також різноманітні і пов'язані з багатшаровим змістом та різноманітними чинниками, різними парадигмами та інструментаріями (А. Асмолов, Г. Бардієр, С. Бондирєва, В. Бойко, С. Братченко, Б. Гершутський, А. Донцов, Д. Леонтьєв, В. Мухіна, Л. Почебут, А. Реан, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, В. Хотинець, Л. Шайгерова, П. Шихирьов, Е. Шлягіна, В. Шкуратова та ін.).

Аналіз досліджень педагогічної літератури свідчить, що концепція толерантності має свою історію. Теоретики і практики з виховання продовж багатьох століть пов'язували його з не насильством, гуманізмом, вихованням у підлітків духовності, милосердя, людинолюбства.

Дослідники толерантності в освіті вважають, що історично вона розвивалася в руслі педагогічного гуманізму (Ш. Амонашвілі, І. Бецький, І. Демакова, А. Маслоу, М. Монтесорі, Н. Новиков, К. Роджерс та ін.), теорії вільного виховання (К. Венцель, Ж.-Ж. Руссо, П. Робен, С. Шацький та ін.), педагогіки співробітництва (Ш. Амонашвілі, С. Ільїн, С. Лисенкова, М. Щетинін та ін.), педагогіки ненасильства (А. Козлова, В. Маралів, В. Ситаров та ін.), педагогіки підтримки (Н. Михайлова, С. Юсфін), концепції особистісно-орієнтованої освіти (Н. Алексєєв, А. Белкін, С. Бондарєвська, В. Петровський, В. Серіков, І. Якиманська та ін.).

Проведений аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури свідчить про толерантність як пріоритетну цінність гуманістичної освіти, як домінуючий спосіб встановлення поваги, прийняття, терпимості в людських відносинах, визначає стабільність і благополуччя як в сучасному українському суспільстві в цілому, так і в освітньому просторі навчального закладу зокрема. Саме освітня діяльність є головним засобом розвитку толерантності в суспільстві і основним змістом педагогічної діяльності для запобігання булінгу:

– виховання здатності бачити, поважати, розуміти відмінність іншої людини від себе самого;

– визнавати за іншим право бути іншим; шанувати людську гідність всіх без винятку людей, сприймати цю відмінність як цінність;

– сприймання, розуміння, визнання себе та інших на рівні емоцій та почуттів;

– ідея взаємодоповнюваності як основної риси відмінностей, створення атмосфери сприяння самореалізації й саморозвитку кожного підлітка, розкриття їх інтересів та можливостей.

Таким чином, оскільки питання толерантності багатоаспектне, то його неможливо розглядати без урахування проявів насилля та булінгу. Саме тому кожного року Донецьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти (далі Донецьким ОБЛППО) це питання розглядається як під час підвищення кваліфікації педагогічних кадрів Донецької області, так і під час проведення міжкурсових заходів.

У 2020 році для практичних психологів та соціальних педагогів закладів дошкільної освіти і загальноосвітніх закладів середньої освіти та фахівців навчально-реабілітаційних центрів, класних керівників організовано проходження курсів з проблеми «Запобігання та протидія насильству над дітьми». Для фахівців психологічних служб області протягом року працювала психологічна коучинг-студія «Психолого-педагогічна діагностика в системі роботи класного керівника» (охоплено майже 70 фахівців). Кафедрою психології та розвитку особистості Донецького ОБЛППО розроблена програма та методичне забезпечення спецкурсу «Запобігання та протидія насильству над дітьми».

У рамках підвищення кваліфікації інших категорій педагогічних працівників області (як загальноосвітніх закладів середньої освіти так закладів позашкільної освіти) відділом національного виховання Донецького ОБЛППО розроблені та впроваджуються модулі «Нова українська школа: наскрізний процес виховання, який формує гуманістичні цінності», «Захист дитини від насильства: нормативно-правова база та алгоритм дій педагогічних працівників». Загалом протягом року лекційно-практичні заняття з цієї теми відвідають більше 200 слухачів.

Отже, толерантність є одним із важливих шляхів подолання, запобігання та профілактика випадків шкільного насильства, і виховання толерантності стає найважливішим завданням педагогів та психологів. Толерантність – перша сходинка до подолання стереотипів. До діалогу та безпосереднього контакту мають бути залучені всі учасники освітнього процесу: педагоги, учні, батьки, громадськість. Тому мова йде про педагогіку партнерства, яка на сьогоднішній день є одним із головних чинників досягнення взаєморозуміння. Тренінг «Практичні навички для педагогіки партнерства», що проводиться відділом національного виховання Інституту, спрямований не тільки на виховання поваги до інших

і визнання рівності прав, але й відмову від примусового й гнітючого домінування.

З цією ж метою відділом національного виховання організовано роботу обласної лабораторії «Інтеграція наскрізного виховання в освітній процес загальноосвітніх закладів середньої освіти та закладів позашкільної освіти».

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, на підставі теоретичного аналізу зарубіжних та вітчизняних праць з проблеми толерантності свідчить про те, що немає єдиного, однозначного визначення та однієї характеристики, основних показників і напрямів розвитку. Для запобігання проявів булінгу, потрібно посилити увагу до питань виховання толерантності, оновлювати зміст, використовувати нові підходи, форми, запроваджувати інтерактивні методи навчання.

Толерантність – один із можливих шляхів подолання соціальної напруги та необхідна умова забезпечення миру, безпеки, сталого соціально-економічного розвитку українського суспільства, побудови людських стосунків на принципах рівноправності, взаєморозуміння та взаємоповаги. Низький рівень виховання толерантності у суспільстві призводить до негативних явищ ксенофобії, агресивності, соціальної напруженості, тому виховання толерантності постає стратегічним завданням освіти XXI століття. Саме тому Донецьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти це питання розглядається як під час підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, так і під час проведення міжкурсових заходів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів поставленої проблеми. Подальшого вивчення та розвитку потребують питання підвищення ефективності післядипломної освіти педагогічних кадрів з означеної проблеми.

Література

1. Асмолов А. Історична культура і педагогіка толерантності. *Меморіал*. 2001. № 24. С. 61–63.
2. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності. *Ідея культури: виклики сучасної цивілізації*. Київ, 2003. С. 3–11.
3. Більченко Є. В. Діалог культур як форма теоретичної свідомості пост-модерного суспільства. Проблеми і перспективи. *Науковий часопис Національного пед. універ. ім. М. П. Драгоманова. Серія 7. Культурологія. Релігієзнавство. Філософія* : зб. Київ : НПУ, 2006. Вип. 10 (23). С. 71–78.
4. Булінг. Ситуація в Україні. URL: <https://www.stopbullying.com.ua/> <https://www.unicef.org/ukraine/> (дата звернення: 14.05.2020).

5. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища : монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.
6. Грива О. А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі : монографія. Київ : Вид-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2007. 275 с.
7. Грищенко Т. М. Толерантність – здатність і прагнення до діалогу. 2008. URL: <http://ounb.sumy.ua/publish/2008/tolerant.doc> (дата звернення: 14.05.2020).
8. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2012. №5. С. 159-163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_37 (дата звернення: 12.05.2020).

References

1. Asmolov, A. (2001). Istorychna kultura i pedahohika tolerantnosti [Historical culture and pedagogy of tolerance]. *Memorial*, 24, 61–63 (ukr).
2. Bystritsky, E. (2003). Konflikt kultur i filosofii tolerantnosti [Conflict of cultures and philosophy of tolerance]. *Ideia kultury: vykyky suchasnoi tsyvilizatsii*, 3-11. Kyiv (ukr).
3. Bilchenko, E. V. (2006). Dialoh kultur yak forma teoretychnoi svidomosti post-modernoho suspilstva. Problemy i perspektyvy [Dialogue of cultures as a form of theoretical consciousness of post-modern society. Problems and prospects]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho ped. univer. im. M. P. Drahomanova. Seriiia 7. Kulturolohiia. Relihiieznavstvo. Filosofiiia: zb.nauk.prats*, National Pedagogical University, 10 (23), 71–78. Kyiv (ukr).
4. *Bulinh. Sytuatsiia v Ukraini [Bullying. Situation in Ukraine]*. Retrieved from <https://www.stopbullying.com.ua/> <https://www.unicef.org/ukraine/> (date of appeal: 14.05.2020).
5. Hryva, O. A. (2005). *Sotsialno-pedahohichni osnovy formuvannia tolerantnosti u ditei i molodi v umovakh polikulturnoho seredovyshcha: monohrafiia [Socio-pedagogical bases of formation of tolerance at children and youth in the conditions of multicultural environment: monograph]*, 228. Kyiv: PARAPAN (ukr).
6. Hryva, O. A. (2007). *Tolerantnist molodi v polikulturnomu seredovyshchi: monohrafiia [Tolerance of youth in a multicultural environment: monograph]*, 275. Kyiv: Publishing House of the National M. P. Drahomanov Pedagogical University (ukr).
7. Hryshchenko, T. M. (2008). *Tolerantnist – zdatnist i prahnennia do dialohu. [Tolerance – the ability and desire for dialogue]*. Retrieved from <http://ounb.sumy.ua/publish/2008/tolerant.doc> (date of appeal: 14.05.2020) (ukr).
8. Orlovska, O. V. (2012). Tolerantnist ta yii sutnisni kharakterystyky [Tolerance and its essential characteristics]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina"*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_37 (date of appeal: 12.05.2020) (ukr).

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА**Ю. А. Бурцева**

В статье рассмотрена проблема воспитания толерантности для преодоления буллинга, который распространяется в последние годы во многих как зарубежных странах, так и в Украине. Выяснено, что категория «толерантность» является многоаспектной, сложной, междисциплинарной, поскольку находится на стыке интересов философов, политологов, культурологов, социологов, этнологов, психологов и педагогов. Поэтому в настоящее время не существует единого определения этого феномена в различных науках о человеке.

В современном философском дискурсе толерантность определяют как культуру философского мышления, как моральный принцип, отражающий разрешения противоречий на основе учета многомерности общественного бытия, как взаимное уважение к различным культурам и традициям. По мнению психологов, толерантность связана с многослойным содержанием и разнообразными факторами, различными парадигмами и инструментарием.

Исследователи толерантности в образовании считают, что исторически она развивалась в русле педагогического гуманизма, теории свободного воспитания, педагогики сотрудничества, педагогики ненасилия, педагогики поддержки, концепции лично-ориентированного образования. Именно образовательная деятельность является главным средством развития толерантности в обществе и основным содержанием педагогической деятельности для предотвращения буллинга: воспитание способности видеть, уважать; признавать за другим право быть другим; уважать человеческое достоинство всех без исключения людей, воспринимать это различие как ценность; восприятия, понимания, признания себя и других на уровне эмоций и чувств; идея взаимодополняемости, создание атмосферы содействие самореализации и саморазвития каждого подростка.

Донецким областным институтом последипломного педагогического образования этот вопрос рассматривается как при повышении квалификации педагогических кадров Донецкой области, так и во время проведения межкурсовых мероприятий. Кафедрой психологии и развития личности разработана программа и методическое обеспечение спецкурса «Предотвращение и противодействие насилию над детьми»; в течение года работала психологическая коучинг-студия «Психолого-педагогическая диагностика в системе работы классного руководителя».

Ключевые слова: булинг, толерантность, воспитание толерантного поведения, образовательное пространство, содержание педагогической деятельности для предотвращения буллинга.

TOLERANCE AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

Y. O. Burtseva

The article considers the problem of developing tolerance to overcome bullying, which has been spreading in recent years in many foreign countries and in Ukraine. It was found out that the category of "tolerance" is multidimensional, complex interdisciplinary, since it is at the intersection of the interests of philosophers, political and cultural scientists, sociologists, ethnologists, psychologists and educators. Therefore, at present, there is no single definition of this phenomenon in the various sciences of anthropology.

In modern philosophical discourse, tolerance is defined as a culture of philosophical thinking, as a moral principle that reflects the resolution of contradictions based on the multidimensionality of social life, or as mutual respect for various cultures and traditions. According to psychologists, tolerance is associated with multi-layered content and various factors, different paradigms and tools.

Researchers of tolerance in education believe that historically it has developed along the lines of pedagogical humanism, the theory of free education, pedagogy of cooperation, pedagogy of non-violence, pedagogy of support, the concept of personality-oriented education. It is educational activity that is the main means of developing tolerance in society and the main content of pedagogical activity to prevent bullying: education of the ability to see, respect; to recognize the right of others to be different; to respect the human dignity of all people without exception, to perceive this difference as a value; perception, understanding, recognition of oneself and others at the level of emotions and feelings; the idea of complementarity, creating an atmosphere promoting self-realization and self-development of each adolescent.

The Donetsk Regional In-Service Teacher Training Institute considers this issue both during the advanced training of pedagogical staff of the Donetsk region and during intercourse activities. The Psychology and Personal Development Department has developed a program and methodological support for the special course "Prevention and Counteraction to Violence against Children"; during the year the psychological coaching studio "Psychological and pedagogical diagnostics in the work system of the class teacher" worked.

Keywords: *Bullying, tolerance, education of tolerant behaviour, educational space, content of pedagogical activity for bullying prevention.*

Бурцева Юля Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент, в.о. ректора Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Краматорськ, Україна). E-mail: burtseva@ukr.net

Бурцева Юлия Александровна – кандидат педагогических наук, доцент, и.о. ректора Донецького обласного інституту послєдипломного педагогического образования (г. Краматорск, Украина). E-mail: burtseva@ukr.net

Burtseva Yulia Oleksandrivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Acting Rector of Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Kramatorsk, Ukraine). E-mail: burtseva@ukr.net